

A földrajzi adottságok szerepe a közösségek közötti kapcsolattartásban és a peremvidékek asszimilációjában Sáros megye példáján

Bevezetés

Jelen tanulmányunkban három népességösszeírás településekre lebontott etnikai viszonyait rekonstruálva főként az *asszimiláció földrajzi, a társadalom térbeli mobilitása által befolyásolt meghatározottságát* vizsgáltuk, amely az egyes települések összekapcsoltsága, elérhetősége által is befolyásolt. Kilenc térképünk 50 illetve 30 év különbséggel mutatja be az etnikai viszonyok változását 1830-1910 között, így egyszerre nyílik lehetőség hosszú távú folyamatok és rövidebb, egy generáció alatt bekövetkező változások értékelésére. A *tanulmányban etnikai viszonyok stabilitásának szemszögéből vázoljuk fel a centrum és a periféria kapcsolatának erősségét és jellegét*, arra keresve választ, hogy egyes esetekben miért következik be a szlovákság előretörése a ruszinok rovására, más esetben pedig ez miért marad el. Mivel a centrum és a peremvidékek kapcsolatát más központok vonzó hatásának eltérő erőssége is befolyásolja, így a vizsgálatba - a közlekedésföldrajzi meghatározottság és kulturális jelentősségtöbblete miatt - részben Szepes megyét is bevontuk.

Az etnikai viszonyokat sok esetben foltterképeken, a közigazgatási területnek színkulcsot adva ábrázolják, esetenként kördiagramon, ámde egy homogénnek tűnő tömbön belül is lehet megszakítottság (amennyiben az egyes települések közötti kommunikáció a földrajzi viszonyok miatt nem megfelelő). Ilyenkor összefüggő településterületről beszélni nem helyes. Más esetekben viszont az orográfiai akadályok sem jelentenek gondot, sőt a fő közlekedési vonalaktól való elzártság inkább erősíti a (például hegyvidéki) közösségek közti kapcsolatot és az önálló etnikai arculat fennmaradását. A kedvezőtlen vagy egyoldalú mezőgazdasági adottságok miatt viszont az elzárkózást feltételező önellátó gazdálkodás nem minden esetben fenntartható, életképes stratégia, ilyenkor az árucserre nélkülözhetetlen. Sáros megye esetében tehát azt is vizsgáltuk, *mennyire tekinthető mobilisnak és nyitottnak egy település közössége*, amely viszont új hatásokra teszi fogékonnyá, és ez a tény hogyan befolyásolja az asszimiláció esélyeit.¹

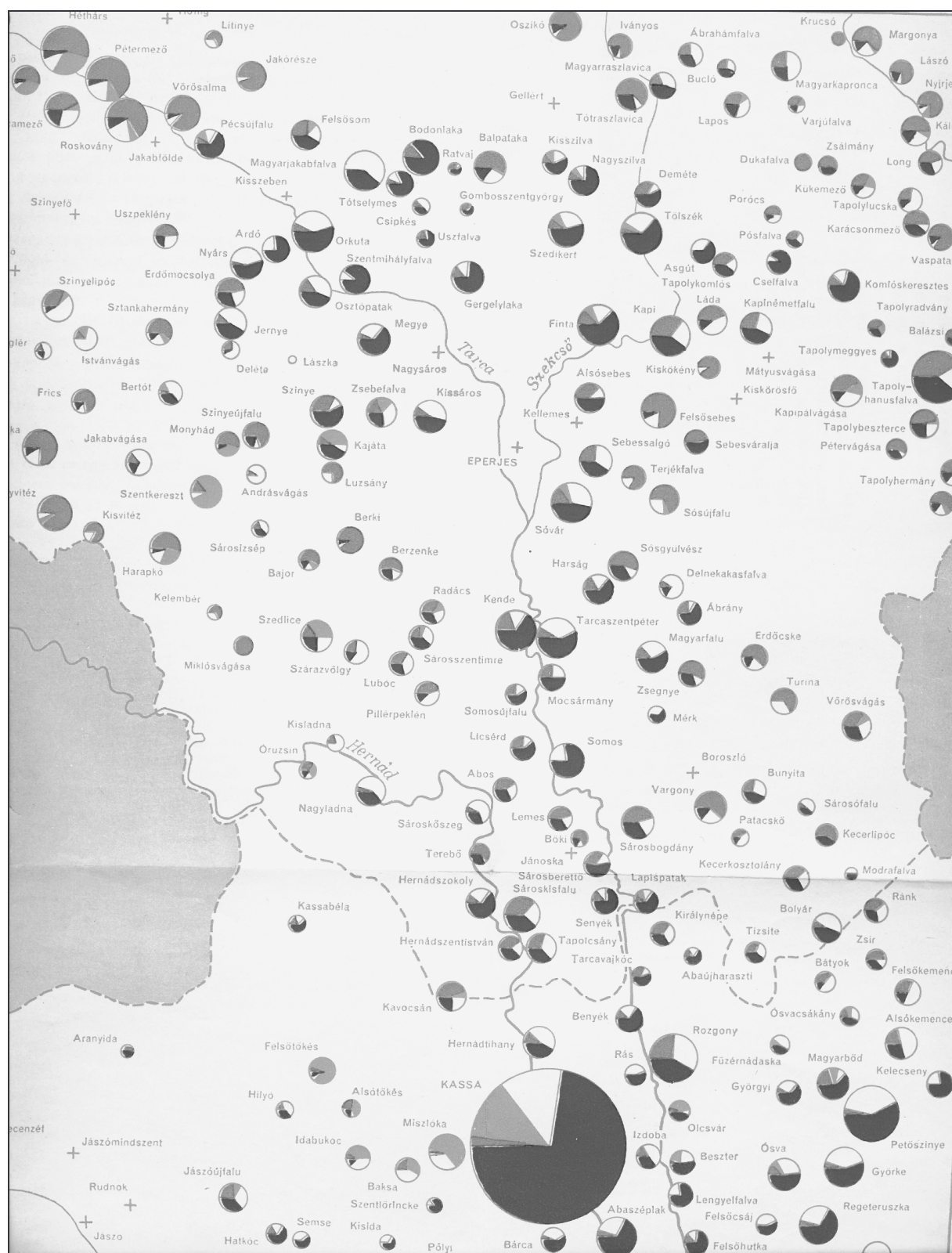
1. Az etnikai viszonyok Sáros térségében a XVI-XVIII. században

A megye etnikai képét röviden, főleg *Kniezsa István* kutatásai alapján kívánjuk felvázolni.

A XVI. századi oklevelekben előforduló családnevek névelemzési adatai alapján elkészített térképén Kniezsa Héthárstól délre jelölte ki a magyarság elhelyezkedésének északi határát, mely a szlávssággal keveredve egészen a Csergő és a Branyiszkó-hegységig terjedt, keleten pedig Tapolyhanusfalváig. E térség azonban Kassától északra etnikailag igen heterogén jelleget mutatott. Ez az állapot aztán nem is változott meg jelentősen a XVIII. századig **(1.1. ábra)**.²

¹ Térképeink *Fényes Elek* adatai (Magyar'országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I-VI. Pest, 1836-1840) illetve az 1880-as és 1910-es népszámlálás adatai alapján Smart Sketch szoftver segítségével készültek (A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása, 1912. Magyar Statisztikai Közlemények, 42. és 46. kötet. Budapest).

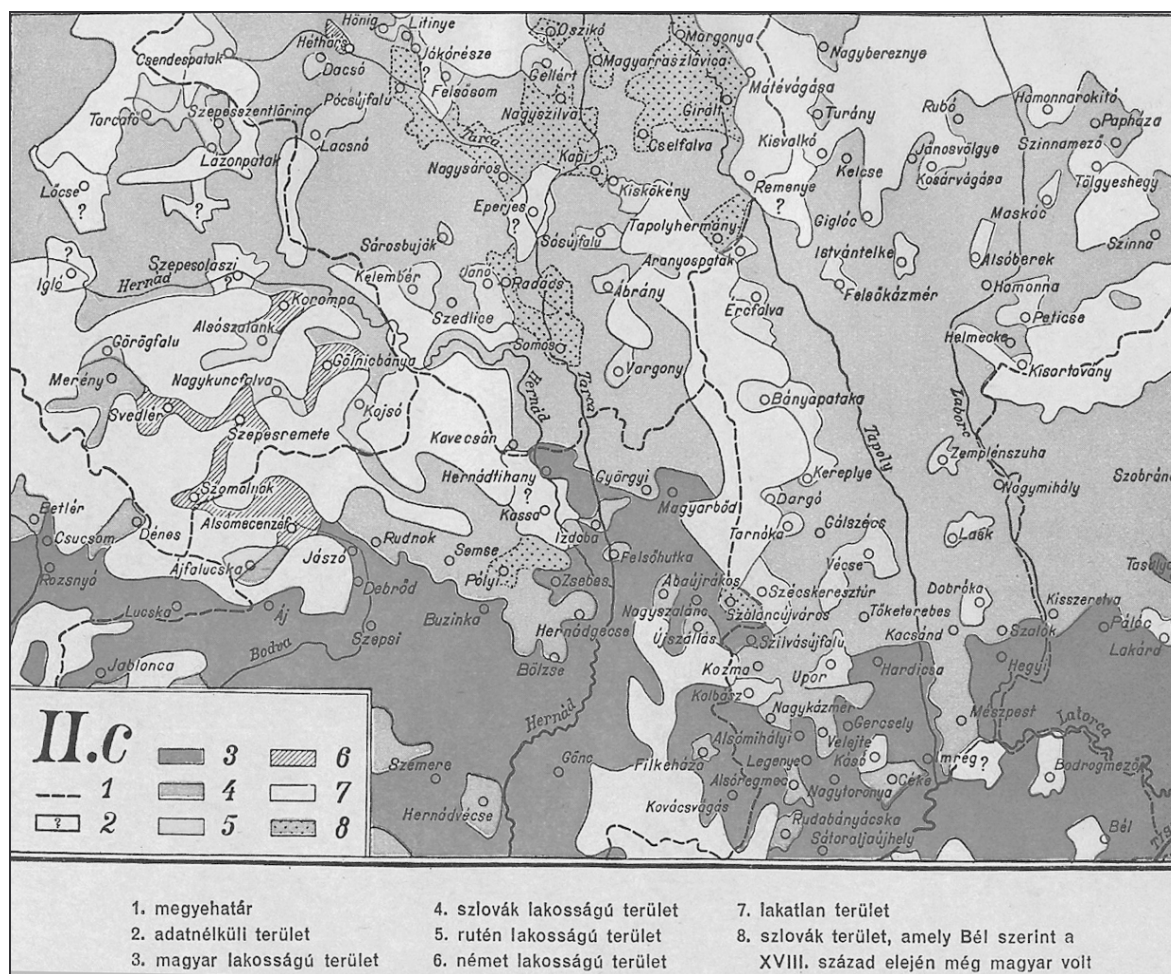
² *Kniezsa István*: Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez. Athenaeum, Bp. 1941. 42-55. pp.

1.1. ábra. Sáros etnikai viszonyai a XVI. század elején (Kniezsa István szerk.)
(fekete = magyar, középszürke = szlovák, világosszürke = német, fehér = bizonytalan)

Mint az az **1.2. ábrán** látható, szemben Zemplénnel, ahol a Rákóczi-szabadságharc után, a harcoknak és a járványoknak köszönhetően a magyarság véglegesen a Gálszécs-

Terebes vonal mögé szorult a ruszinokkal és szlovákokkal szemben,³ Sáros megyében Bél Mátyás szerint a Tarca völgyében még jelentős magyarsággal lehetett találkozni Somos, Radács, Nagysáros térségében egészen Hérvárs magasságáig, valamint a Tapoly völgyében Girált környékén is.⁴ A Lexicon locorum azonban már csupán egyetlen magyar települést talált Sáros megyében 1773-1774-ben (Hernádtihany), azaz a szlovákság részéről a köztes időszakban jelentős déli irányú vándorlást lehet feltételezni. Mivel Bél Mátyás arról tájékoztat, hogy az abaúji, Kassa környéki magyarság a kuruc-labanc harcok idején tűnt el a területről, Kniezsa szerint a sárosi magyarság sorsát az döntötte el, hogy a Kassa környéki elpusztult falvakba szlovákok költöztek, így Észak-Abaúj hamar elszlovákosodott, miközben a sárosi és abaúji magyarság közti összeköttetés megszakadt. Erre utal a családnevek kicserélődése is.

1.2. ábra. Sáros megye etnikai képe a XVIII. század végén (Kniezsa István szerk.)

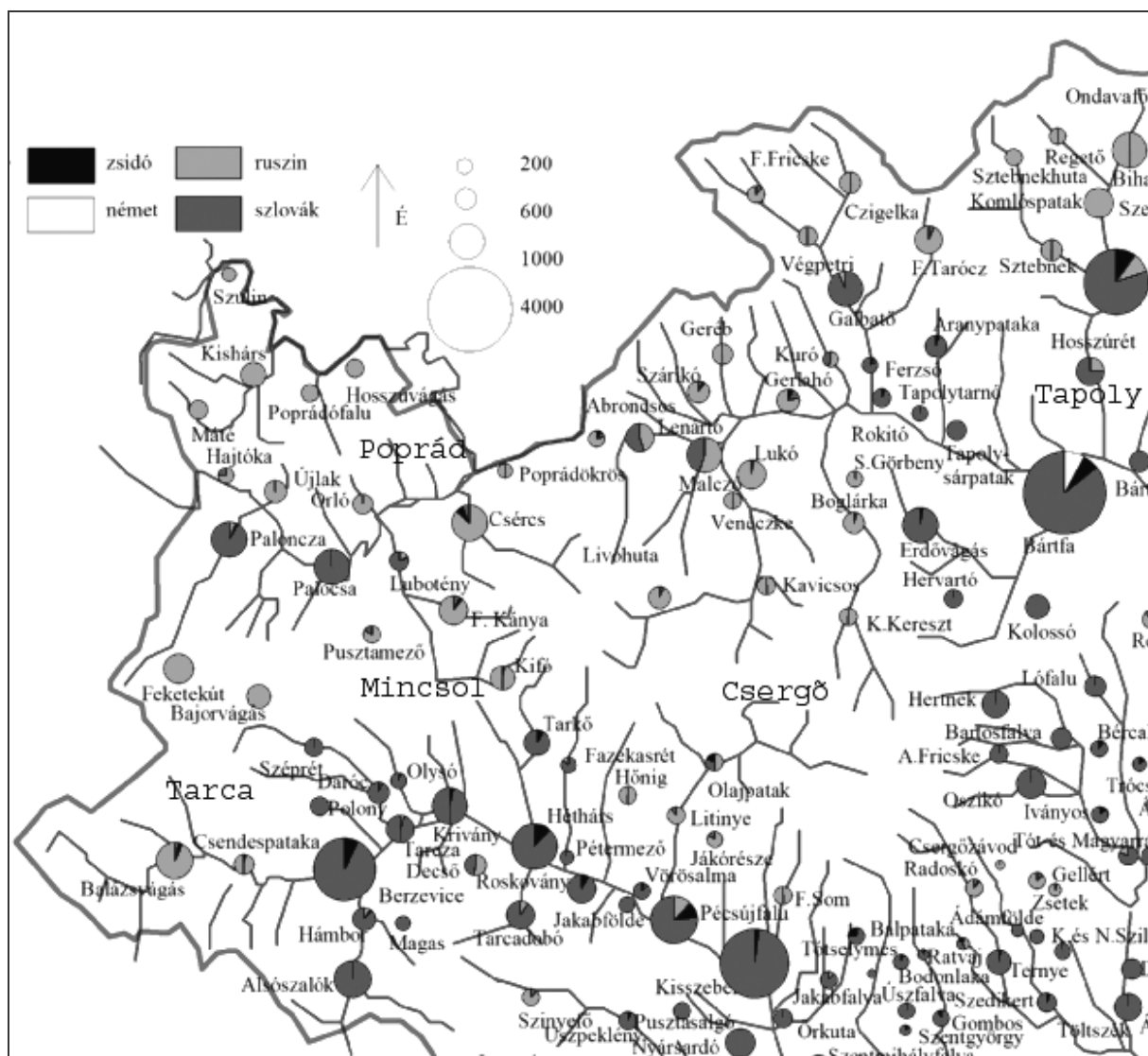
³ A XVI. században a Varannó-Homonna vonal volt az etnikai határ Zemplénben. Az 1704-ben Rákóczi zászlaja alá állottak nevei alapján a magyar-szlovák nyelvhatár ettől délre, de a térképen ábrázolt 1773-as állapottól északra, a Gálszécs-Terebes vonalon húzódott. Gálszécs, Kisazar, Nagysáros, Szécskeresztúr, Töketeres, Pelejte, Betlen, Pazdics, Füzesvár az oklevelek személynevei alapján magyar volt 1576-ban, Nagymihály vegyes magyar-szláv. Kniezsa István, i. m. 53. p. Kniezsa kimutatta, hogy 1880-ig sokkal több magyar többségű falu vált szlovákká, mint fordítva.

⁴ Magyar lakossággal bírt Kapi, Csselfalva, Pósfalva, Kálnás, Dukafalva, Kökemező, Lucska, Zelmány, Margony, Laszczó, Nyíres, Long, Hermány, Vaspataka, Karácsonmező stb. 1715-ben Eperjéstől délre Sóvár, Mocsármány és Köszeg még magyar vagy vegyes lakosságú volt. Kniezsa szerint ez a vegyes-magyar-szlovák sáv veszítette el leghamarabb a magyarságát. Ilyen volt az 1570-ben még magyar Lapispatak és Szokolya. Kissáros is magyar volt 1570-ben, Bélnél már szlovák. Szedikert, Finta, Nagyszilva, Magyararraszlavica is magyar volt a XVIII. sz. elején.

E folyamat 1715-1773 között zajlott le, s két generáció alatt a sárosi, a Hernád és a Tarca, illetve a Tapoly völgyében élő, egymástól is elszigetelt magyarság beolvadt a szlovákságba (a fennmaradt csekély számú családnév ezt szintén alátámasztja). Ettől kezdve Sáros megyében számottevő magyarajkú lakossággal nem lehet találkozni. Az etnikai háttér tehát más, mint Zemplén megyében.

A későbbi eredmények megelőlegezéseképpen elmondható, hogy a XVIII. században az etnikai viszonyok sokkal instabilabbak voltak, a nyelvhatár sokkal gyorsabban változott, mint 1830-1910 között.

2. Az etnikai viszonyok a XVIII. század végétől a XIX. század elejéig

2.1. ábra. Sáros nyugati részének etnikai viszonyai a XIX. század elején (saját szerk. Fényes E. adatai alapján)

Sáros megyében az etnikai viszonyokat döntő mértékben a domborzat és az ehhez kapcsolódó völgyirányok, mint fő közlekedési útvonalak határozták meg. A megye déli részén ugyanúgy az észak-déli közlekedési irány volt meghatározó, mint Zemplénben, a nyugati részén azonban a nyugat-keleti közlekedési irány dominált, s ez megakadályozta a peremvidéki ruszin lakosság déli irányú előretörését, s ugyanakkor a fővölgyeket szlovákok ülték meg. A

megye keleti részén viszont a fő közlekedési útvonal megint az É-D-i irányhoz közelített. E természetföldrajzi okoknál fogva mi is három részletben tárgyaljuk a megye etnikai viszonyait.

A Szepességgel határos részeken a Tapoly és a Poprád völgye határozta meg a legfontosabb közlekedési útvonalakat, melyek egyben a gazdasági élet ütőereinek is számítottak, s ugyanakkor az egyes közösségek érintkezési lehetőségeit is behatárolták. A két megye közt a hajózható Poprád biztosította a kapcsolatot. A Tapolytól délre a másik jelentősebb vízi és szárazföldi út a Tarca mentén húzódott. A Tarca Pécsújfalunál fordult délnek, addig a Tapollyal és a Popráddal párhuzamosan folyt, de a két folyó sűrűn lakott részeit a Mincsol és a Csergő NY-K-i irányú néptelen vonulatai választották el.

A nyugat-sárosi ruszinok elhelyezkedését alapvetően a peremi helyzet határozta meg. A **2.1-es ábrán** jól látszik, hogy a Csergő déli peremén a völgyek felső szakaszán a XIX. század első évtizedeiben ruszin falvak sorjáznak – Som, Hönig, Olajpatak, Litinye, Jákórésze illetve Livóhuta, Kavicsos, K.Kereszt északon – viszont a fővölgyek felé a falvakban erősödik a szlovák elem – a Tapoly völgyében Malczó, Lenártó, Lubotény településeken, illetve délen a Tarca mentén ugyanez érvényes Héthárs és Kisszeben vidékén. Ennek ellenére Sáros északi határán beszélhetünk összefüggő ruszin településterületről, hiszen a Poprád-vidéki és Tapoly-vidéki ruszinság között az összeköttetést a ruszin Csércs, Poprádökrös és Abroncsos jelentette, de az első jelentősebb Tapoly-menti falu, Lenártó szlovák volt. Északon a Poprád és a Tapoly-völgye Galbatő-Bártfa vidékéig ruszin többséget mutatott. A kereskedelmi utak léte biztosította a tényleges kapcsolatot a hágókon keresztül nyugat, a Szepesség felé is (**2.2. ábra**), és az alacsony hegyeken át a Dunajec és Poprád völgyén át a már galíciai Muszyna vidéke felé, ahol a lengyel, német, szlovák és a ruszin nép közötti kelet-nyugati irányú keskeny, de hosszan elnyúló etnikai választóvonal húzódott.

A Szepességben a Poprád felső folyásán a német Gnédzáig és a német-lengyel Ólublóig nagy méretű, népes ruszin falvak ültek meg a fővölgy szélén (Kövesfalva, Litmanova, Berkenyéd, Szepesjakabfalva), a peremeken pedig szlovák kislelakások sorakoztak (Újlubló, Kalács, Mnissek): éppen fordított volt a helyzet, mint Sárosban. Gnédzától Felkáig, Nagyszalókig és Poprádig tartott a szepesi német településterület, s a Tátraalján a forrásvidéken ismét szlovák falvak ültek a völgyekben. Balázsvágásról pedig el lehetett jutni Tarcafő, Sz.Jakabfalva és Nagyolysva ruszin falvaiba (Feketekútról viszont nem), itt tehát a hegység nem jelentett éles választóvonalat, inkább összekötött, mint elválasztott: a nyugat-sárosi ruszinok kapcsolatokkal rendelkeztek a szepesi ruszinság felé is. Ugyanúgy a Tapoly vízgyűjtőjébe tartozó Kövesfaluból is át lehetett jutni Nagyhársásra és Nagymajorra a Dunajec-vízgyűjtő menti, legnyugatabbi ruszin településekre. A Dunajec azonban zömmel már szlovák lakosságú volt (**2.2. ábra**).

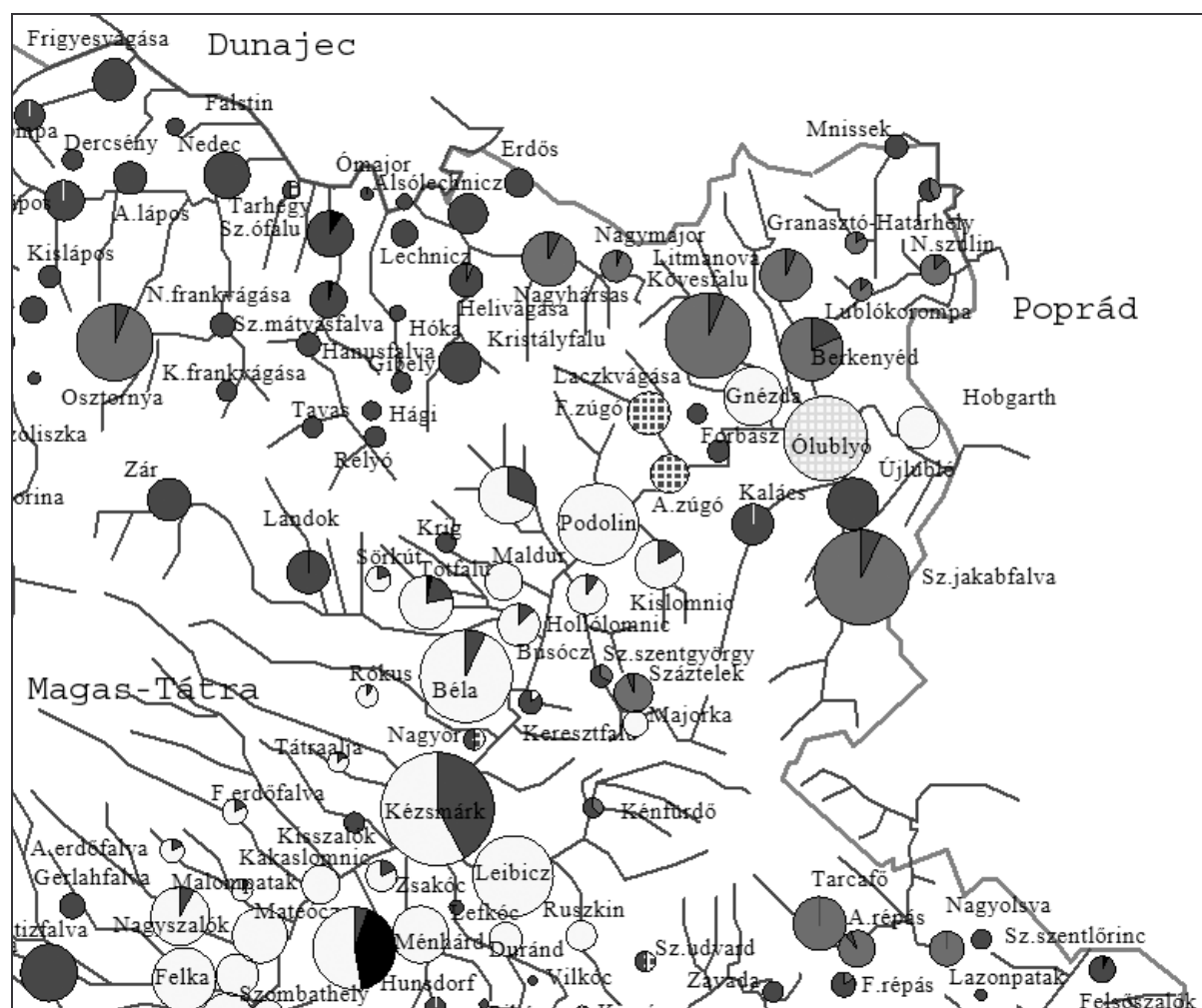
A szepesi ruszin falvak többségében a XIX. sz. elején már volt népiskola. Ez szellemi támaszt jelentett a felső-sárosi ruszinságnak is.⁵ Így a Poprád és a Tapoly vidékén élő ruszinság háttérvidékének, magterületének Szepes számított, jóllehet Szepesben a ruszinság aránya alatta maradt a Sárosban tapasztalható értéknek. Szulin és Kishárs lakossága egyaránt kommunikálhatott nyugati, keleti és északi irányba ruszin településeken keresztül, vagy délre szlovák települések érintésével. Kedvezőtlenebb helyzetben volt viszont néhány Tapoly-melléki patak ruszin lakossága: Fricske, Czigelka és Végpetri lakossága csak a szlovák Galbatő településen keresztül tudott közlekedni (vagy a hegyeken át Galícia felé).

Ugyanez igaz a Poprád-menti Hajtóra, Máté, Újlak és Orló ruszin lakosságára: a fővölgybe települt Paloncza és Palocsa települések ugyanis stabilan szlováknak vallották magukat 1773-tól. Ráadásul fontos közlekedési csomópontban helyezkedtek el: a tapoly-poprádi és tarcai ruszinokat a Csergő ugyan elszakította egymástól, de Feketekút és

⁵ Udvari István: Ruszinok a XIX. században. Nyíregyháza, 1994. 290. p.

Bajorvágás ruszin lakossága felé vezetett egy hegyi út, igaz ehhez a két említett szlovák településen keresztül kellett keresztülmenni. A Felső-Tarca menti ruszin Balázsvágás és Csendespataka felé viszont Feketekútról sem lehetett eljutni, így az előbbi lakosok kénytelenek voltak a szlovák Berzevice felé kerülni, s onnan a ruszin Kijó-Felsőkánya vagy Pusztamező felé menni – s aztán útjuk ugyanúgy a szlovák Palocsa vagy Lubotény településen végződött immár a Tapoly völgyében (2.1. és 3.1. ábra). Vagy választhatták, hogy a Szepességen keresztül jutnak a Poprád völgyébe, de Palocsát elkerülni akkor is lehetetlen volt. Feketekútól eljutni a Szepességbe ugyancsak Paloncán keresztül lehetett.⁶ A vámjoggal rendelkező települések, mint Palocsa, Zboró és Gáboltó-Galbató gyakorlatilag kikerülhetetlenek voltak - éppen ezért kaptak vámjogot - és szlovák jelleget mutattak a ruszin lakosságú vidéken.

A Csergő-vidéki ruszinság nem tudott érintkezni egymással, a hegységen keresztül ugyanis nem vezetett jelentősebb út. A Csergő déli részén élő ruszinok nem tudták kikerülni a szlovák észak felé Lubotényt vagy déli irányban Tarkót. A hegység délkeleti részén fekvő ruszin kistelepülések - Gellért, Zsetek, Csergőzávod és Radoskó - enklávéként éltek a hegység keleti peremén meghúzóódó szlovák falvak közé.

2.2. ábra. Szepes megye északi részének etnikai viszonyai 1820 körül (saját szerk. Fényes E. adatai alapján)

⁶ Zentai L. szerk.: A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914. Talma, 2001. p. 5-6.

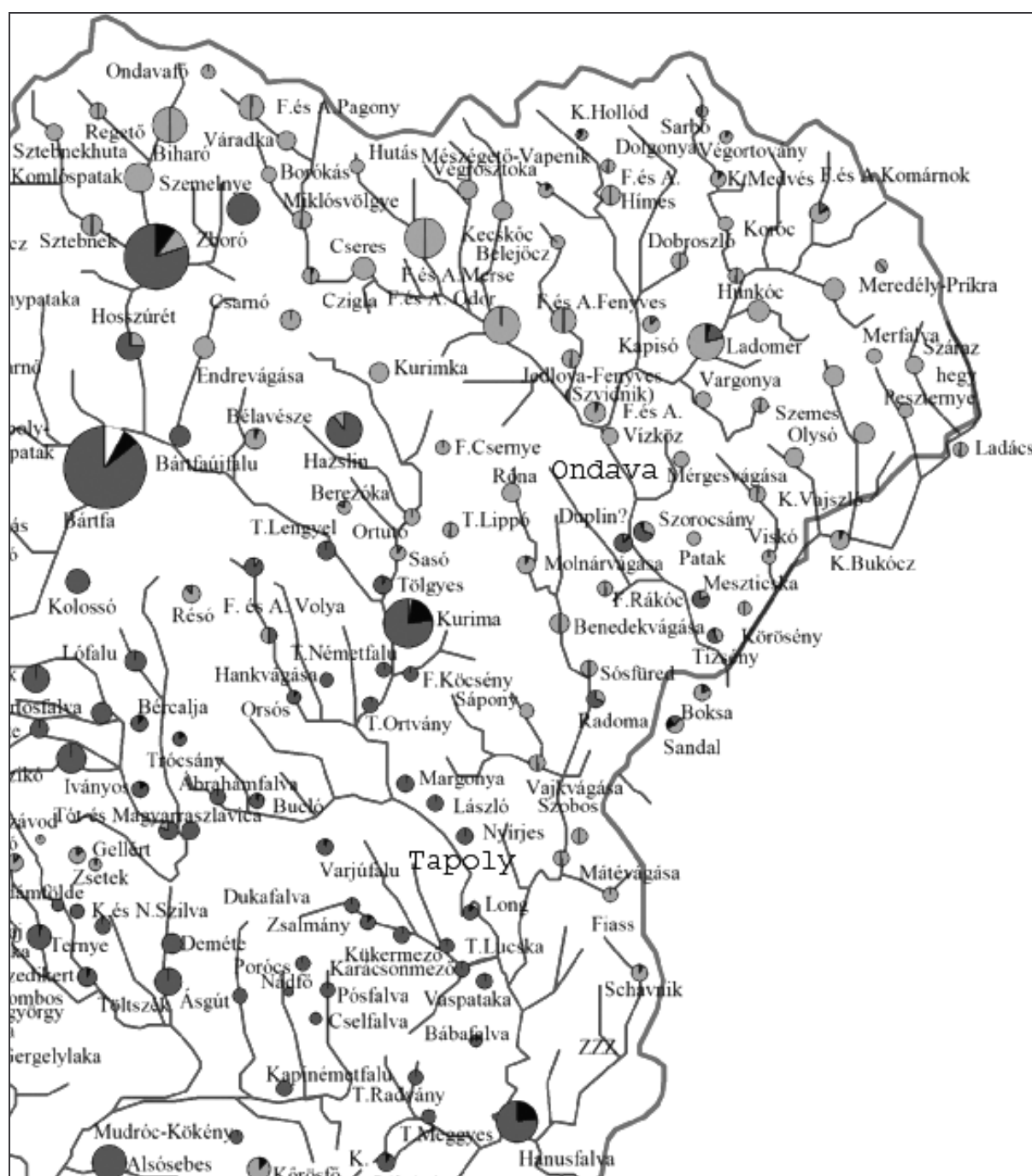
A megyében a ruszinok lakta sáv kelet felé szélesedett. A szlovák Zborótól északra lévő falvak (Sztebnekhuta, Regető, Biharó, Komlóspatak) nem álltak kapcsolatban a nyugati ruszinsággal, Felsőtarócz és Czigelka felé ugyanis nem vezetett nagyobb út, viszont az Ondava vízgyűjtőjébe, Ondavafő érintésével volt lehetőség az átjárásra. A megye keleti részén viszont stabil ruszin közösség élt mintegy 50-60 településen a Felsővízközi járás területén, amelynek Zemplén felé voltak kapcsolatai, igaz az első jelentősebb város, Sztropkó, ugyancsak szlovák volt. A járás déli peremén kevert lakosságú, inkább szlovák többségű települések sorakoztak: Tizsény, Meszticska-Kishely, Duplin és Szorocsány, melyek viszont elválasztották a Kurimka-Sasó-Benedekvágása-Sósfüred ruszin sávját a vízközi járás falvaitól. E falvak a Tapoly mellékvölgyeiben, illetve az Ondava és a Tapoly vízválasztóján települtek, a fővölgyben viszont ismét nagyobb szlovák települések ültek, mint Kurima valamint a Csarnó, Endrevágása, Bélavézse ruszin települések között elhelyezkedő Hazslin.

Részben a mellékvölgyekben is találkozhatunk szlovák településekkel: ilyen volt a már említett Tizsény-Szorocsány vonal mellett Radoma, amely egy jelentősebb déli ruszin sávot választott el a többi ruszin falutól (Vajkvágása, Szobos, Mátévágása, Fiass, Schavnik). A két zóna keveredése Zemplénben Sztropkó környékén történt meg: Boksa, Sandal, Radoma vegyes lakosságú területein. A Vajkvágása-Schavnik ruszin tömb ráadásul nem volt egységes, több kis részvízgyűjtőn helyezkedett el, és a szlovák Girált és Hanusfalva volt a két legközelebbi nagy település, amelynek érintésével bekapcsolódhattak a Tapoly menti jelentősebb áruforgalomba (**2.3. és 2.4. ábra**). E ruszin falvak jelentős a Felsővízköz-Girált-Hanusfalva út mentén, vagy közelében feküdtek, így asszimilációnak való kitettségük nagyobb volt. Remenyéről a Zemplén megyei Tapolymogyorósra, Kisszabados-Schavnikről pedig a szintén zempléni Felsőkrucsóra is át lehetett menni hegyi utakon. Mindkét zempléni település ruszin volt a vizsgált időszakban.

Ami a közlekedési utakat illeti, a keleti ruszin falvak jóval kedvezőbb helyzetben voltak, mint a nyugati részen, így várhatóan asszimilációs ellenállásuk is nagyobb, mivel ezen utak zömmel mellékutak voltak, az asszimilációs nyomás és a vándorlási mérleg is kisebb lehetett.⁷ A Hanusfalva szomszédságában fekvő félig ruszin lakosságú Remenyéről el lehetett jutni apró ruszin falvak és Zemplén megye érintésével (Mátyáska, Kisszabados) Schavnikra és onnan Vajkvágására, onnan pedig a szlovák Kurima érintésével Ortutó-Sasó-Csernye-Kurimka (Kiskurima) ruszin falvakba (és onnan Zboróba), vagy Kurimát elkerülve a szintén szlovák Radomán át a ruszin Benedekvágása-Molnárvágása-Róna érintésével Sasóra és Csernyére (**3.3. ábra**). Mint látható, a déli és északi ruszin szórvány területileg nem érintkezett egymással, ami előrevetítette a szlovákok előretörését Radoma és Kurima térségében.

Sósfüred, mely a Tizsény felé vezető Ondava-völgybe átvezető út mentén feküdt, szintén lokális csomópont volt. Innen az út egyrészt Ondavafőig vezetett, Szorocsány után végig ruszin területen, másrészt keletre Zemplén megye határát érintve az országhatárig részben vegyes lakosságú területen keresztül. A felsővízközi ruszin tömböt több út is összekötötte a Tapoly-menti szórványruszinsággal: ilyen volt a Czigla-Csarnó, Kurimka-Alsómerse út és a Felsővízköz-Róna-Csernye útvonal vagy a Kishely (Meszticska)-Felsőrákóc-Sósfüred út. Az északi részen tehát kevesebb útvonal volt, míg a délin három is, így itt jóval nagyobb forgalommal és emiatt az etnikai határ nagyobb mobilitásával kellett számolni már a XIX. század elején is.

⁷ Sárosban a XVIII. század elején a jelentősebb utak közé csak kevés olyan tartozott, mely ruszin falvakon haladt keresztül. Ilyen volt az A.Polyánka-Sztropkó/Kerekrét, Feketekút-Bajorvágás, Kijó-Palocsa és Balázsvágás-Berzevice útszakasz. 1733-ban a Sáros megye fő útjait említve csak Szepesség felé haladó út ment keresztül ruszin településeken. Részletesen lásd: *Udvari I. - Viga Gy.: A javak cseréje, munka és vándorlás Sáros megyében a 18. század közepén.* In: Népi kultúra - népi társadalom. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.

2.3 ábra. Sáros keleti részének etnikai viszonyai a XIX. század elején (saját szerk. Fényes E. adatai alapján)

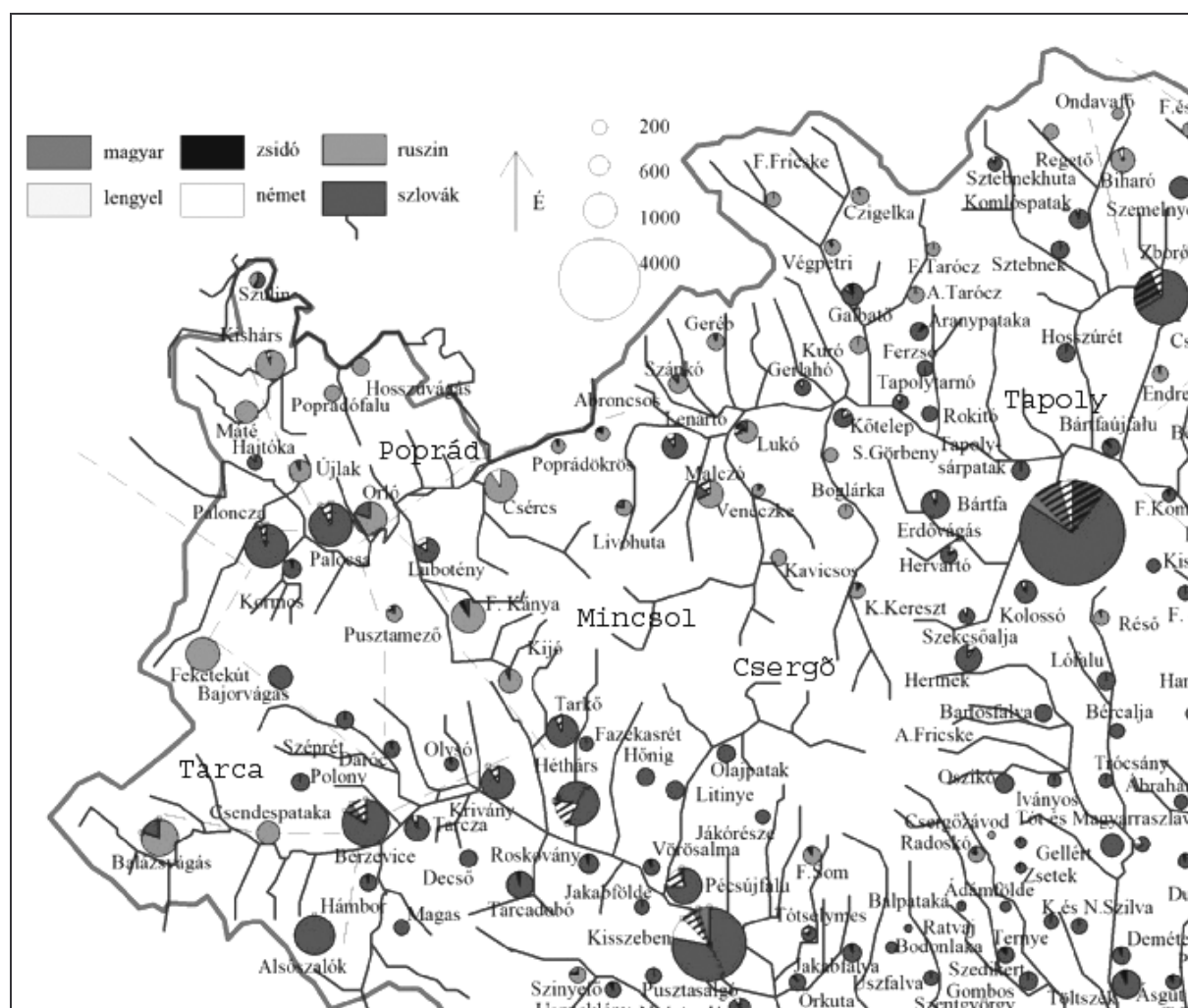
	1796	1830	1880
Regettő	tót	ruszin	ruszin
Végtetri	tót	ruszin	ruszin
Peszternye	tót	ruszin	ruszin
Radoma	ruszin	tót-ruszin	tót
Tapolylengyel	ruszin	tót	tót

1. táblázat. Példák a különböző helyzetű települések nyelv váltására (saját szerk.)

emelkedett, Szedlice 40%-os szlováksága is felszaporodott, Lubóc és Peklin is szlováknak vallotta magát. Igaz a magukat görög katolikus szlováknak vallók aránya nagyjából megegyezett a korábbi ruszin lakosság arányával, Lubócon pl. 50%, Szedlicén 60%, ugyanakkor Szárazvölgyben is kimutattak görög katolikusokat, jöllehet a település 1820 körül is szlovák volt. 1910-re Miklós-vágás ismét ruszinnak vallotta magát Kelembérrel együtt, de a többi korábban ruszin településen nem volt megfigyelhető hasonló folyamat: egyedül Lubócon volt kimutatható egy 30%-os ruszin kisebbség – 90 évvel ezt megelőzően még a szlovákok aránya volt ennyi.

1880-ra Lacsno és Szinyelipóc ruszinsága ugyanúgy beolvadt a szlovákságba, mint Várgonyé, Sósújfalué és Terjékfalué (3.3. ábra).

3. Az etnikai térszerkezet átalakulása és kapcsolata az úthálózattal 1880-ig

3.1. ábra. Nyugat-Sáros etnikai viszonyai 1880-ban (saját szerk.)

Az előbbieket alapján bemutattuk, hogy az etnikai térszerkezetnek milyen sajátosságai voltak Észak-Sárosban, és hogy az egyes közösségek közötti kapcsolattartás milyen útirányokban valósulhatott meg. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy az 1820-ban fennálló helyzetet hogyan befolyásolta az úthálózat, hol változott meg az etnikai összetétel, hol maradt stabil és ebben milyen jelzőszerepe van az *utaknak*, mint *asszimilációs és gazdasági erővektoroknak*.

Az etnikai térszerkezet úthálózathoz köthető átalakulása az utak relatív forgalmáról és jelentőségéről is számot ad. Minél nagyobb a változás, annál nagyobb az útirány kereskedelmi-mobilitási (valamint asszimilációs) jelentősége. A következőkben erre keresünk példákat az 1880-as népszámlálás adatai alapján.

Nyugat-Sárosban Palocsa és Paloncza szomszédságában, illetve Berzevicze környékén Bajorvágás és Hajtóká ruszinból szlovákká vált. Feketekútból immár csak szlovák településre lehetett eljutni a megyében – jóllehet a nyelvi különbségek kicsinysége miatt ez aligha jelentett akadályt. Héthárs környékén a Csergő déli oldalán fekvő Hönig, Litinye, Olajpatak és Jákórésze is szlovák többséget mutatott, egyedül F.Som őrizte meg ruszinságát. A délkeleti lejtőkön Zsetek és Gellért vált szlovákká. A Csergő északi részén Lenártó immár szlovák többséget mutatott a Tapoly völgyében, Gerlahó szintén. Galbató továbbra is szlovák maradt és elvágta a Fricske-Czigelka térségében élő ruszinokat a Geréb-Szánkó környéki ruszinoktól, de délre vegyes településből Kuró ruszinná vált. Nyugat-Sárosban alapvetően nem változott a helyzet, bár a Tapolyon megfigyelhető volt a szlovákság felhúzódása és a szlovák Palocsa központi elhelyezkedésének hatása Szepesre is kisugárzott (**3.1. ábra**).

Kelet-Sárosban még jelentősebb változások figyelhetők meg: Sztebnek, Sztebnekhuta és Komlóspatak Zborótól északra szlovákká vált, ami jól mutatja, hogy az észak-déli szlovák-ruszin kölcsönhatás sokkal erősebb volt, mint a kelet-nyugati kapcsolat a ruszinok között. A Zborótól északra lévő Szemelnye hatása a szlovákká vált Alsópagyonyra is kihatott, így az Ondavafőről kiinduló Csarnóra és Felsővízközre vezető út immár nem csak ruszin településeken vezetett. Hazslin környékén Berezőka és Sasó vált szlovákká. Különösen nagy változások játszódtak le az Ondava felső folyásán, Radoma környékén: Sósfüred, Benedekvágás és Felsőrákóc szlováknak vallotta magát, így a vízközi ruszin tömb összeköttetése megszakadt a déli, Tapoly melléki csoporttal. Györgyfölde, Gyertyánpatak és Róna, illetve Tapolylippó szintén szlovákként lett feltüntetve 1880-ban, ezzel a vízközi és a Csernye-Kurimka vidéki ruszinság már csak Csarnó irányában tudott az ondavai ruszinsággal érintkezni.

Tizsény környékén Olysó, Vajszló és Viskó és Körösény is szlováknak vallotta magát, azaz az Ondava völgyében is a szlovákság előretörése vált megfigyelhetővé. Ez részben a települések kiürülésének volt köszönhető: Mérgesvágása, Patak és Körösény lélekszáma is a felére zuhant. Radomától délre Kerektrét, Vajkvágása, Szobos, Mátévágása és Fias is szlovákká vált, ezzel a Schavnik-Kurima közötti útvonalról szinte eltűntek a magukat ruszinnak vallók. Hanusfalvától északra viszont a kis ruszin települések ellenállónak bizonyultak, igaz lélekszámuk alaposan megcsappant (**3.2. ábra**).

Mindent összevetve itt, a délre forduló Tapoly völgyében volt a legnagyobb változás, azaz itt a korábbiakhoz képest nagyobb nép- és árumozgással kell számolni. Nyilvánvalóan nem vethető ez össze a Tarca és Hernád migrációs és kereskedelmi volumenével, hiszen az egyrészt sokkal nagyobb volt, másrészt szlovák többségű révén a jelentőségtöbbletet és időbeli változását csak a népességszám és a zsidóság arányának növekedése mutatja térképeinken. Viszont ugyanazon völgy népmozgásainak és forgalmának vizsgálatára alkalmas az asszimiláció különböző időhorizontokban mért sebessége.

A szlovákká vált, korábban ruszin településekkel tarkított mellékutak gazdasági szerepének növekedésére utal, hogy megnőtt a zsidóság arány a központokban: Ladomérvágásán 45%, Kurimán 40%, Hanusfalván 25% volt arányuk. A lélekszám növekedése ugyan a gyorsuló bevándorlás számlájára írható s alapvetően az egész megye északi részén jellemző, de a határszéltől eltekintve (a határátkelők környékén természetesen a zsidóság száma mindig magas) területi koncentráció már az egyes települések gazdasági jelentőségtöbblet-növekedését támasztja alá. Az, hogy a vizsgált területeken a ruszin falvak szlovákká váltak, egyaránt jelentheti a lakosság tényleges kicserélődését, a szlovákság benyomulását, illetve az identitás megváltozását. Elképzelhető, hogy itt a benyomuló

szlovákság gazdaságilag és kulturálisan fölényben volt a szintén munkát kereső ruszinokkal szemben, s asszimilálta őket, avagy a ruszinok egyáltalán nem voltak mobilisak, s a beérkező szlovák migránsok hamar asszimilálták az utánpótlás nélkül maradt ruszinokat. Ez utóbbi lehetőséget azonban kizárhatjuk. A ruszinok ugyanis mobilisak voltak, Sáros megyében különösen: míg Szepesben átlagosan 8 falu jutott egy vásárra, Sárosban ugyanez az érték 24.⁹

A XVIII. században Sárosban 55 vásárhely volt, ezek egyharmada ruszin településeken (Pl. Újlak, Feketekút, Balázsvágása, Bajorvágás, tehát a szepesi és sárosi ruszinságot elválasztó vidéken, továbbá Komlóspatak, A. Polyánka, Bélavézse, stb.). De vásáros központ volt a szlovák Kerekrét, Kurima és Hazslin, ahová ruszin falvakból jártak vásárba). Vizsgálandó tehát, hogy a ruszin telepések inkább ruszin vagy szlovák vásárközpontokat látogattak, továbbá, hogy milyen gyakorisággal és milyen irányokban tették.

A települések elszigeteltségi indexe megállapítható úgy is, hogy összeszámoljuk, egy település lakossága hány helyre és milyen messzire járt vásárba. A témával részletesen foglalkozott Udvari István és Viga Gyula igaz, ők etnikai szempontból nem tettek különbséget a vizsgálat során. 13 település nem rendelkezett vásáros hellyel kutatásaik szerint, s többek között Szobos, Lodomér, Felsőkomárnok, Hunkóc ruszin települések voltak. Közülük egyedül Szobos identitása volt bizonytalan. Ugyanakkor Bajorvágásáról 4 helyre jártak vásárba, igaz a legtávolabbi 6 órára volt. A kettő vagy ennél több vásározó hellyel, s így nagy mobilitással rendelkező települések közé sorolható a ruszin Balázsvágás, Csércs, Szulin, Lucska, Meszticskó-Kishely, Schavnik, Uják-Újlak, Biharó, Hönig, Kijó. Közülük Szulin és Hönig változtatta 1880-ra szlovákra identitását. Egyes falusias kersekedelmi központok szorosan összeforrtak: így például Pécsújfalu Litinyével és Olajpatakkal.¹⁰ Ebben az esetben a szlovák központ ideiglenesen asszimilálta a két ruszin falut. Olyan szlovák települések, mint az amúgy is központi helyen fekvő Berzevice a maga évi 6 vásárával komoly vonzó tényezőt jelentett a környékbeli ruszin falvak lakosságának, de Balázsvágás és Csendespataka lakossága mégsem asszimilálódott, mert maguk a ruszin falvak egyébként inkább a szepességi piacközpontokat részesítették előnyben. Így Lublóra jártak Bajorvágásról, Kijóból, Orló, Újlak és Feketekút településekről, Iglóra (!) Hönigről, Muszynára Csércs, Sztarina, Orló, Obrucsnó-Abronsos, Szulin településekről. Egyes szlovák központokba is jártak ruszinok, így Kurimába Sáponyról, Bélavézseről, Ortutóról, de itt nem következett be asszimiláció, Zboró esetében Komlóspatak identitást váltott, de Bélavézse és Biharó nem.

Ami a távolsági népmozgalmakat illeti, Sáros megyében 1772-ben 30 község lakosai vallották, hogy gazdasági-társadalmi kapcsolatban vannak Galíciával. Sáros egyébként is a Szepesség gabonaellátó körzete volt. Biharó és Cigelka lakosai árut fuvaroztak „Lengyelország” felé. Télen a befagyott folyón könnyű volt a közlekedés, nyáron tutajjal, vagy a rossz hegyi utakon át közlekedtek. Lipnik (Hársas), Újlak, Matisova lakosai sőt szállítottak a lengyel Új-Szandecbe. Kurimka lakói a Hegyaljára jártak kapálni és aratni, azaz a faluból dél felé vezető út igen forgalmas lehetett. Nagyladna, Szuhadolina lakosai szintén szőlőt műveltek a Hegyalján, Szedlice és Szentistván lakosai pedig bort fuvaroztak. Tapolybisztra, Gyülvész lakossága sőt szállított Tokajból a közeli lerakatokba, raktárakba, vagy a környéken, Sóvár vidékén főzte a sót.¹¹ A Tapoly és az Ondava völgye tehát forgalmas volt. A kurimkai utat egyébként is preferálta a ruszinság: Sápony és Olysó lakosai például fafuvarozással foglalkoztak.

⁹ Viga Gy.: Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen-Miskolc, 1990, Ethnica, 137. p.

¹⁰ Udvari I. - Viga Gy., 167-170. pp.

¹¹ Udvari István: Ruszinok a XIX. században. Nyíregyháza, 1994. (390). p. 308. A sót Tokajból Sóvárra, onnan Kassára, a Szepességbe, vagy a lengyel Szandecbe vitték (Bajor, Izsép, Lubóc, Nagyladna). Más falvak a sófőzéshez szükséges faszállítás miatt voltak igen mobilisak (Kakasfalva, Kellemes, Keczerkosztolány, Keczerpekin). De sólerekat volt Palocsán és Bártfán is.

Település	Telepítés	Lakosságszám változása	Év
Bartosfalva	gőzfűrés	+62 fő	1901-1910
Kőtelep	lívóhukai üveggyár áttelepült	+61	1901-1910
Főnikszhuta	vasúti napszámosok elköltöznek	396-ról 126-ra csökken	1869-1910
Kiskohány	parcellázás, visszatelepülés	142-ről 189-re nő	1901-1910
K.Keresztes	parcellázás, visszatelepülés	317-ről 410-re nő	1901-1910
T. Hermány	fűrésztelep	531-ről 654-re	1901-1910
Margonya	több uradalmi cseléd	384-ről 475-re	1901-1910

2. táblázat. Telepítések hatása néhány Sáros megyei falu lélekszámára (saját szerk. a Magyar Statisztikai Közlemények, 42. és 46. kötet alapján)

Odor, Felső- és Alsóhímes és Dobroszló esetében, ahol 1880-ra a szlovákság szigetszerűen jelentkezett a vízközi járás ruszin falvai tömege között, ott felmerül a gyanú, hogy ez nem telepítés következménye-e. Kétségtelen, hogy a Tizsény környéki szlovák falvak felszaporodása részben bányák nyitásának, részben a szlovák Sztropkó kulturális hatásának, a görög katolikus egyház oktatási hátrányának és a paphiánynak volt köszönhető. Csakhogy az előbb említett települések lakossága nem növekedett jelentősen, sőt, éppen hogy csökkenés volt megfigyelhető. A szervezett telepítésekre jellemző, hogy míg Bihar megyében 1880-1910 között 100 felett volt a jelentősebb mezőgazdasági vagy ipari telepítések száma, addig Sárosban a következő szomorú helyzet volt a jellemző (**2. táblázat**). A felsővízközi, héthársi és kisszebeni járásokban számottevő ipari vagy mezőgazdasági telepítés nem történt!

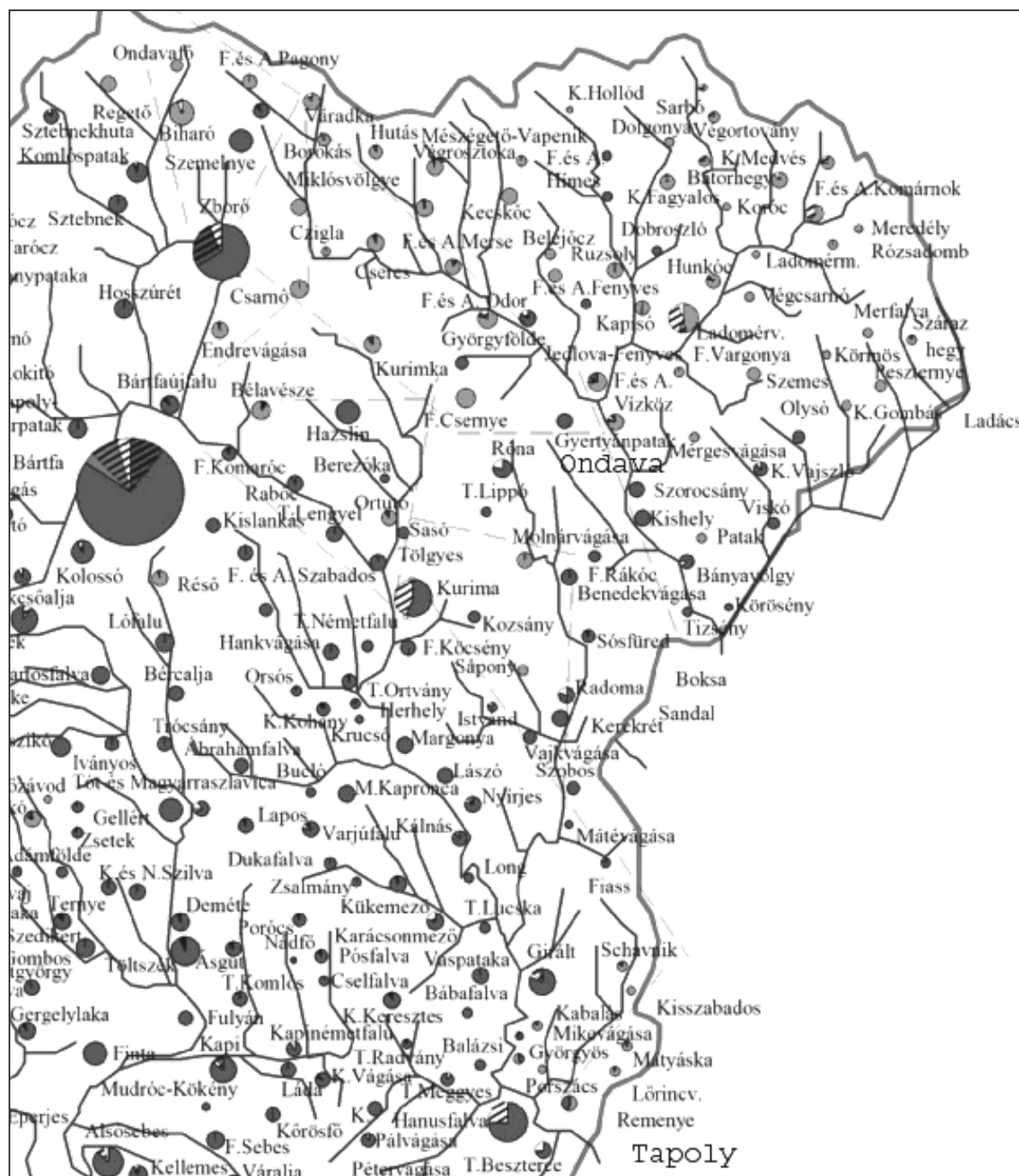
A telepítések elmaradása miatt a taszító tényezők nyomása fokozódott és Zemplén mellett Sáros is intenzív kiáramlás helyszínévé vált. 1880-1910 között a megye északi része szinte kiürült, amit a Palocsa környéki falvak példája bizonyít (**3. táblázat**). A csökkenés sok településen a 30-40%-ot is elérte, holott a természetes szaporulat nagysága alapján közel 20-30%-os növekedés lett volna várható.

Település	lakosságszám			csökkenés	Település	lakosságszám			csökkenés
	1880	1910	1880-hoz képest (%)			1880	1910	1880-hoz képest (%)	
Alsószalók	1300	1071	82	229	Kijó	729	534	73	195
Bajorvágás	718	608	85	110	Kishárs	892	687	77	205
Berzevicze	1652	1206	73	446	Lubotény	756	626	83	130
Csércs	1024	821	80	203	Olysó	263	160	61	103
Feketekút	1018	846	83	172	Orló	974	750	77	224
Hajtóka	288	207	72	81	Palocsa	1487	1177	79	310
Hámbor	566	399	70	167	Paloncza	1525	1059	69	466
Héthárs	1415	1422	100	-7	Sárosújlak	680	490	72	190
Hosszúvágás	523	437	84	86	Szulín	278	289	104	-11
Összesen	28197	23733	84	4464	Tarcza	723	576	80	147

3. táblázat. A héthársi járás falvankénti lélekszámának alakulása 1880-1910 között (saját szerk. Magyar Statisztikai Közlemények, 42. és 46. kötet alapján)

Ezek alapján elmondható, hogy az északon előforduló identitásváltások nem szervezett telepítés következményei. Az utak mentén bekövetkező nyelv vagy öntudatváltás akkor is növekvő gazdasági-népmozgalmi jelenségekre utal, ha maga a lakosság ténylegesen nem

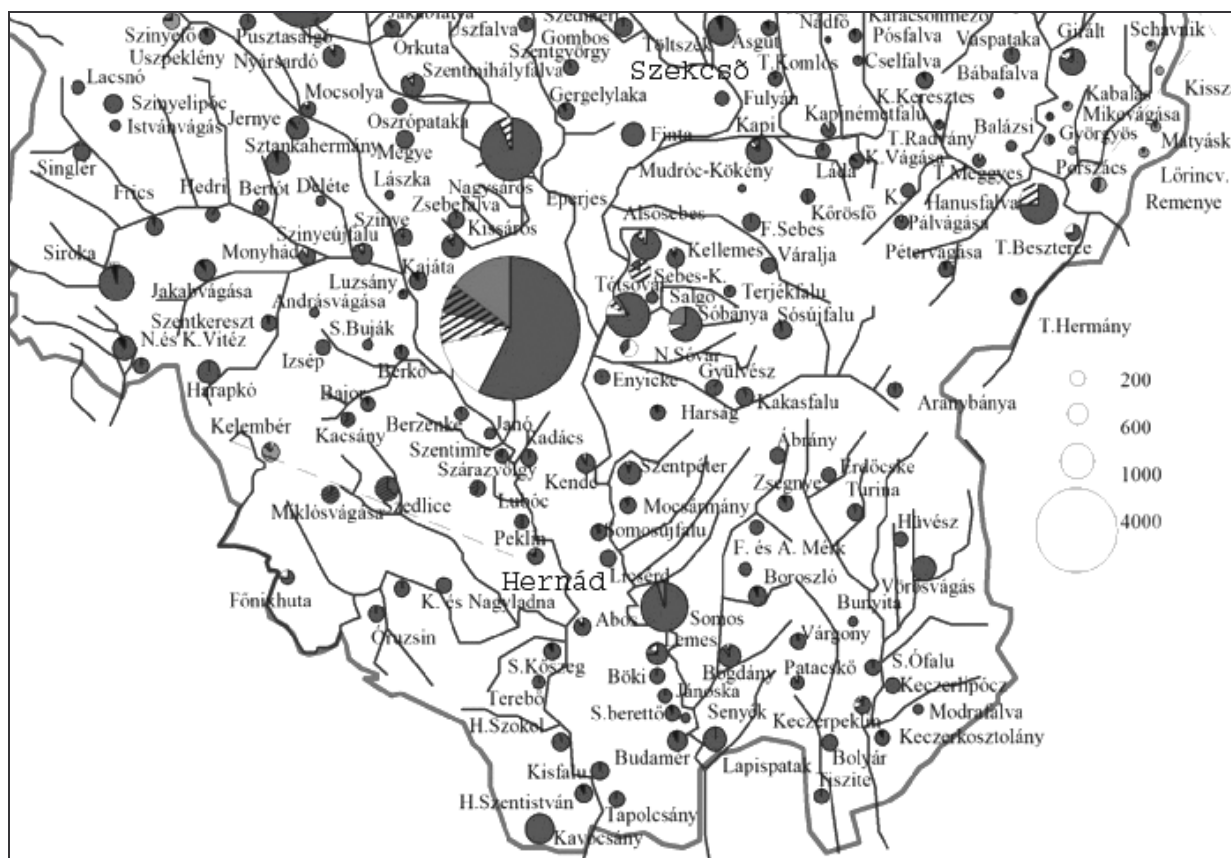
cserélődik ki, (sőt a falvak lakossága csökken, mert a központba húzódik a népesség) csak az öntudata változik (gyakoribb ideiglenes migráció, megélénkülő kereskedelem).

3.2 ábra. Kelet-Sáros etnikai viszonyai 1880-ban (saját szerk.)

Ruszin-szlovák viszonylatban Dél-Sáros etnikai viszonyainak változásáról már esett szó. De említést kell tenni az újonnan megjelent etnikai csoportokról is. Magyarok 1820 táján alig akadtak a megyében. 1880-ban a magukat magyarnak vallók a megye északi részén izraeliták voltak (Bártfa, Kisszeben), de délen Eperjes környékén katolikus és protestáns magyarokkal és németekkel is találkozhatunk. Míg Zboróban a zsidóság nagy része a szlováksághoz asszimilálódott, Eperjes kivételével a többi településen zömmel németnek vallották magukat. Említést érdemel, hogy Kassa és Eperjes között nem volt nagyobb izraelita közösség, - s ez híven kirajzolja délre vándorlásuk ütemét. Elvértve zsidó többségű

településsel is lehet találkozni 1880-ban, ilyen volt Sebes-Kellemes. Ez ugyan ritka, de korántsem egyedülálló: ilyen volt 1830 körül Hunsdorf-Hunfalva is a Szepességben.

3.3. ábra. Dél-Sáros etnikai viszonyai 1880-ban (saját szerk.)

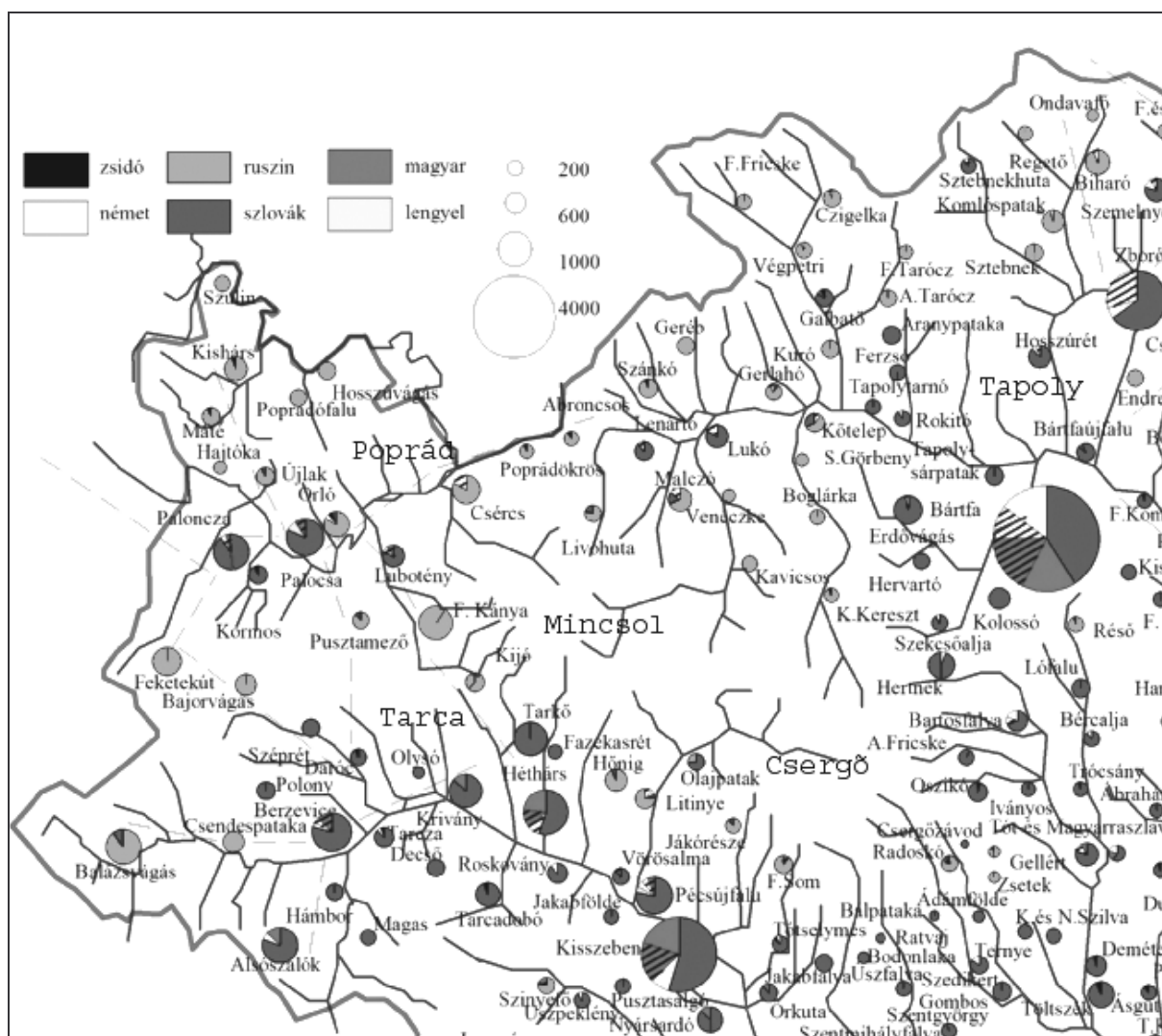
4. Az etnikai térszerkezet módosulása Sárosban 1910-ig

A legfontosabb, amit le kell szögezni, hogy a ruszinság és szlovákság viszonyában – részben a népösszeírási különbségek miatt is – fordított tendenciák figyelhetők meg, mint 1820-1880 között. Ugyanúgy a ruszinság előretörése figyelhető meg, mint Zemplénben, ez tehát nem egyedi, lokális jelenség. Szintén hasonló jelenség, hogy 1910-re Nyugat-Sáros szinte kiürült. Ez sok változást eredményezett: Lenártó után Lukó is szlovákká vált, így a Felső-Tapoly mentén végérvényesen megszakadt az összeköttetés a mellékvölgyek ruszin települései között. Palocsa és Paloncza szerepének halványulása miatt viszont ismét ruszinná váltak olyan 1880-ban magukat szlováknak valló bizonytalan identitású települések, mint Hajtóká, Szulin és Bajorvágás a Tarca és a Poprád vízválasztójának keskeny hegyi útjai mentén. Sok esetben egész települések nemzetiséget váltottak. A Csergő déli oldalán Olajpatak kivételével az összes korábban magát ruszinnak valló település ismét ruszinnak vallotta magát, keleten is ruszinná vált Zsetek és Gellért, de Csergőzávod szlovákká alakult. Galbató környékén Kőtelep és Gerlahó, Zboró környezetében Sztebnek és Komlóspatak is (de Sztebnekhuta nem) ismét ruszinként került feltüntetésre.

Nyugat-Sárosban kevés kivétellel a Fényes Elek által leírt helyzet állt vissza: ez egyrészt alátámasztja összeírásának viszonylagos megbízhatóságát, másrészt azt mutatja, hogy a nyugati peremterületen nem játszódtott le az utakon olyan gazdasági vagy népmozgalmi tevékenység, mely a térség etnikai arcát befolyásolta volna. Az utak szerepe nem befolyásolta döntően a közösség megtartó erejét.

Miközben a magyarság aránya Kisszebenben, Eperjesen és Héthársban elérte a 33%-ot, itt a magukat magyarnak vallók közül 50% alá csökkent az izraeliták aránya.

Kelet-Sárosban hasonló tendenciák figyelhetők meg 1910-ben. Egyedül a Kerekrét-Radoma-Sósfüred-Benedekvágása vonal maradt szlovák – mellesleg elvágva a Tapoly és Ondava menti ruszinokat, a többi település esetében azonban a ruszinság előretörése volt megfigyelhető. A Kurimára vezető úton Fiass, Vajkvágása, Szobos, Istvánd és Kozsány ismét ruszinná vált. Tapolylippó, Györgyfalva, Gyertyánpaták ugyanígy, de Róna szlovák maradt, viszont az 1830 táján is szlovák Szorocsány enyhe ruszin többségre tett szert. Hazslin környékén Berezóka a szlovák többség mellett jelentős ruszin kisebbséget is felvonultatott, de Sasó szlovák maradt. Mivel Alsópágony ismét ruszinnak vallotta magát, így Ondavafőről ismét el lehetett jutni Zboró és Kurima megkerülésével Csarnón és Csernyén át Vízközre. Olysó, Körösény és Viskó is „visszaváltott” ruszinná, de Vajszló nem. Így az Ondava-vögy ezen szakasza továbbra is multietnikus térségnek számított Tizsényig és a vegyes lakosságú Radomáig. Sztropkó és Kurima között ismét megszakadt az összefüggő szlovák terület.

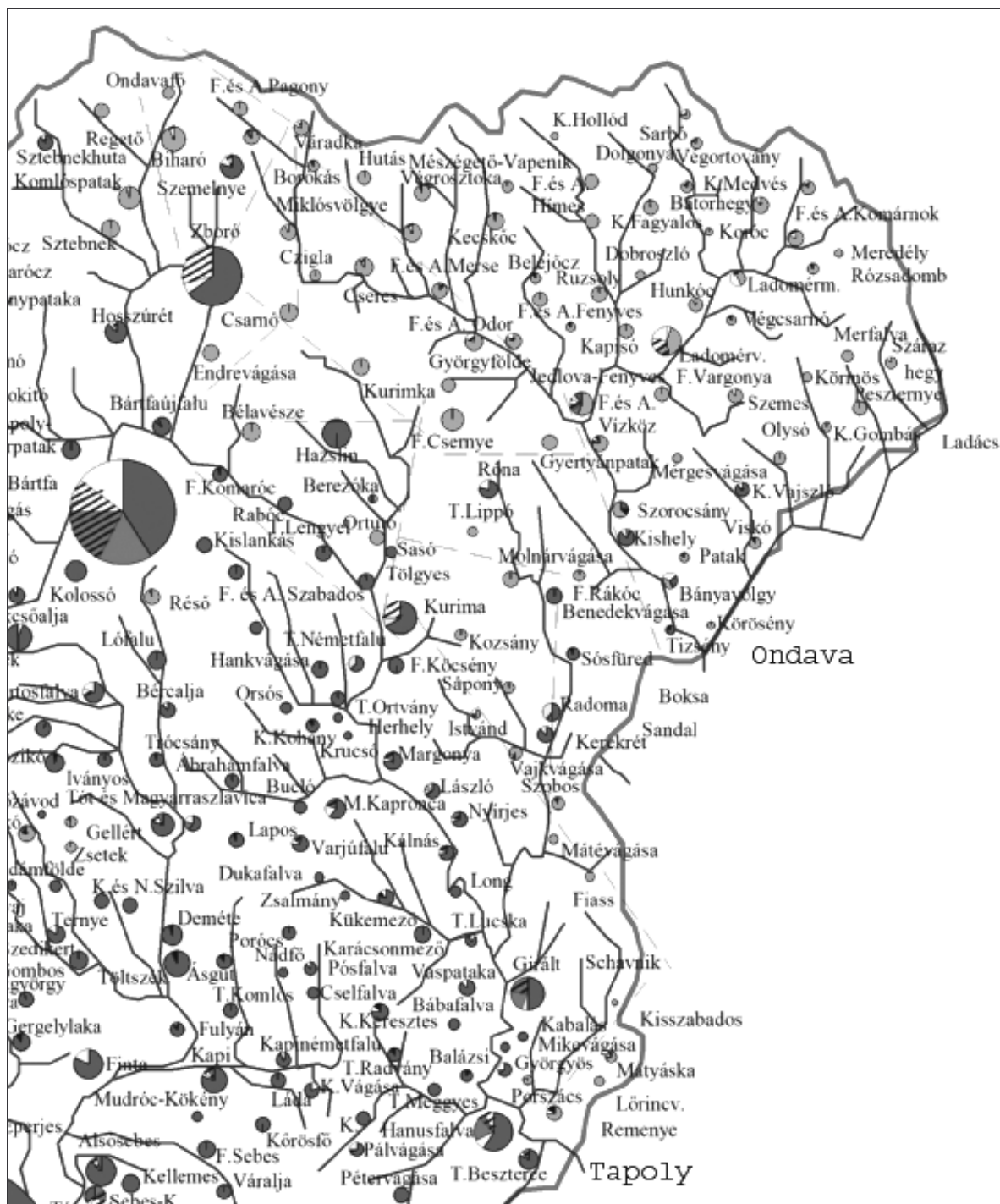

4.1. ábra. Nyugat-Sáros etnikai viszonyai 1910-ben (saját szerk. Magyar Statisztikai Közlemények, 42. és 46. kötet alapján)

Schavniktól délre Remenye és Györgyös is ruszin többséget mutatott és Mikevágása is ruszinná vált. Kurimáig ruszin falvakon keresztül lehetett közlekedni a megye keleti határán. Összességében a nemzetiséget váltott települések mintegy harmada tudta tartósan megtartani

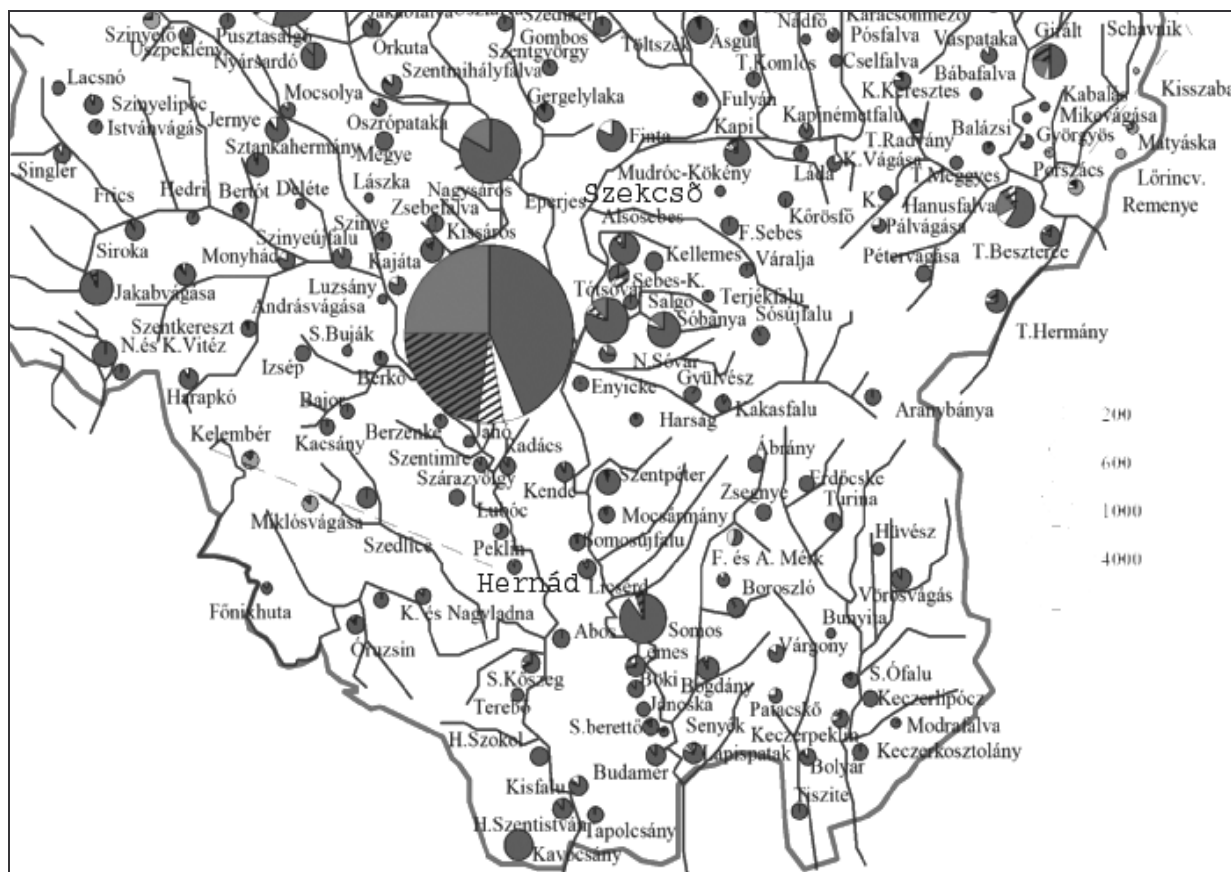
új identitását, zömmel a Zemplén és Sáros központi részeit összekötő utak mentén (Radoma, Tizsény), ami ennek a területnek a fontosságát jelzi. A vízközi járás szórvány szlovák falvai ugyanígy eltűntek.

Ami a zsidóságot illeti, északon továbbra is németnek vallották magukat, délen pedig magyarnak. Az utóbbira jó példa Eperjes, az átmenetet képviselő településre Sebes-Kellemes. A magyar nyelvhatár továbbra sem lépte át a megye területét, viszont a magyarság relatív többségbe került Eperjesen és Bártfa városában illetve meghaladta a 30%-ot Hanusfalván és Girálton, a keleti részek „mezővárosi” centrumaiban.

4.2. ábra. Kelet-Sáros etnikai viszonyai 1910-ben (saját szerk. Magyar Statisztikai Közlemények, 42. és 46. kötet alapján)

Az a tény, hogy a magyarság nem volt jelen a megyében nagy számban, nem jelenti azt, hogy a magyar nyelvet nem használták, mi több a magyar nyelv elterjedtsége, hivatalos nyelv volta miatt, egy-egy település központi szerepkörének megítélésére is alkalmas. A megye északi részében nem vártunk magas számokat, de a központi településeken itt is sokan értettek és beszéltek magyarul, jóllehet lakói ruszinok, szlovákok, vagy magukat németként definiáló izraeliták voltak. Délen viszont a kisebb településeken is gyakori volt, hogy a lakosság 20-30%-a beszélt a magyart (4. táblázat).

4.3. ábra. Dél-Sáros etnikai viszonyai (saját szerk. a Magyar Statisztikai Közlemények, 42. és 46. kötet alapján)

	magyarul beszél	%	lakosságszám		magyarul beszél	%	lakosságszám
Bártfai járás				Eperjesi járás			
Geréb	139	31	449	Finta	142	16	865
Kolossó	103	15	629	Kapi	200	25	783
Bérczalja	32	10	302	F.Sebes	142	28	510
A.Fricske	7	2	381	Sóbánya	592	60	983
Sasó	0	0	176	S-Kellemes	227	44	503
Zboró	544 (80 magyar)	25	2202	Terjékfalva	5	3	167
				Szedikert	20	5	557

Felsővízközi járás				Lemesi járás			
Felsővízköz	243	35	679	Abos	87	18	482
Kiskurima	71	16	438	Lemes	279	31	891
Ladomérmező	20	7	247	Patacskó	16	8	213
Róna	7	1	510	Budamér	262	46	569
Tizsény	9	7	138	Böki	39	15	271
Végcsarnó	10	6	163	Somos	246	17	1421
4. táblázat. A magyart beszélők aránya (saját szerk. Magyar Statisztikai Közlemények, 42. és 46. kötet alapján)				Zsegye	97	33	292
				Sárosófal	111	42	261
				Senyék	49	40	121

Összefoglalás

E tanulmányban - Sáros megye - példáján - bemutattuk az eltérő etnikai háttérrel rendelkező centrum és periféria viszonyát és egymásra hatását. Megállapítottuk, hogy - jóllehet még a peremterület lakossága is igen mobilis és kiterjedt gazdasági-társadalmi kapcsolatokkal rendelkezik - a vizsgált periódusban döntő változások mégsem játszódtak le Sáros megye etnikai viszonyaiban, s ez részben a megyén belüli közlekedésföldrajzi szituációnak, részben pedig a peremvidékek esetében a szomszéd megyék, mint vonzásközpontok és háttérországok folyamatos gazdasági és kulturális utánpótló hatásának tudható be a ruszinság esetében. Míg a peremvidéki ruszinság esetében a nemzeti ébredés korában mindez elegendőnek bizonyult, hogy ne olvadjanak be a nyelvileg hasonló közeget képviselő szlovákságba, addig egy évszázaddal korábban a fővölgyekben elhelyezkedő, és a nyelvi háttérrel való kapcsolatot elvesztő sárosi magyarság esetében eltérő kimenettel szembesülünk. Azaz leszögezhető, hogy amennyiben a folytonos kapcsolat megszakad, abban az esetben a központi elhelyezkedés inkább hátrányt jelent; amennyiben viszont erős háttérrel van egy közösségnek, a peremvidéki elhelyezkedés lehetővé teszi a megmaradást, még akkor is, ha a peremvidéken élők egymással való állandó kapcsolattartása nehézkes, de a háttérország, illetve eltérő nyelvi közeg felé számos kapcsolattal rendelkezik. Jóllehet a sárosi ruszinság jelentős migrációs potenciállal rendelkezett és nyitott volt a szlovák és magyar vidékekkel való kapcsolatra is, nem következett be térvész. Ugyanakkor a jelentős kivándorlás miatt kétségtelen, hogy az etnikai bázis társadalmi alapja jelentősen meggyengült, s ennek részben az a politika volt az oka, hogy Sáros északi részein hiányzott mindennemű nagy gazdasági beruházás. (Erre ugyan azt lehet mondani, hogy ez elősegítette volna az etnikai térszerkezet roncsolását, de 1880-1910 között Biharban még úgy sem sikerült, hogy a telepítések legalább kis része az etnikai érintkezési felületen, a magyarság javára történt - jóllehet a szándékoltság nem bizonyítható).

Irodalomjegyzék:

BAGDI RÓBERT - DEMETER GÁBOR

2004. Nyelvhatár változás, asszimilációs helyzetek és a statisztika megbízhatósága Zemplén megye példáján. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve. Szolnok. 359-383.

FÉNYES ELEK

1836-40. Magyar'országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I-VI. Pest

FÉNYES ELEK

1851. Magyarország geographiai szótára. Pest I-II. 285. ill. 350.

KNIEZSA ISTVÁN

1941. Adalékok a magyar szlovák nyelvhatár történetéhez. Athenaeum, Bp. 64.

LEXICON LOCORUM

1920. Lexicon Universorum regni Hungariae locorum pulosorum. Bp. Hornyánszky, 335.

A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása,

1912. Magyar Statisztikai Közlemények, 42. és 46. kötet. Budapest

UDVARI ISTVÁN

1994. Ruszinok a XVIII. században. A Vasvári Pál Társaság Füzetei 9. Nyíregyháza, 390.

UDVARI ISTVÁN - VIGA GYULA

1993. A javak cseréje, munka és vándorlás Sáros megyében a 18. század közepén. In: Népi kultúra - népi társadalom. 165-200.

VÁLYI ANDRÁS

1796. Magyarországnak leírása. Buda I-III.

VIGA GYULA

1990. Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen - Nyíregyháza, Ethnica, 328.

ZENTAI LÁSZLÓ (szerk.)

2001. A történelmi Magyarország atlasza és adattára 1914. Talma, 247. p.